

“АГОНЬ ДУШЫ І СЭРЦА ЖАР”

СІНЕСТЭЗІЯ ЯК ПРАДУКТЫЎНАЯ МАДЭЛЬ МЕТАФАРЫЗАЦЫІ

Метафара як спосаб пазнання ляжыць у аснове чалавечага ўяўлення пра свет і дапамагае тлумачыць недаступнае непасрэднаму ўспрымання, усталёўваць сувязь паміж з’явамі рэчаіснасці і вопытам чалавека. Найчасцей чалавек абаліраецца на свае фізічныя адчуванні, давярае ім – нездарма ў кожнай мове столькі выразаў, што падкрэсліваюць значнасць магчымасці ўбачыць, пачуць, панюхаць, дакрануцца, каб зразумець.

Багаты пласт метафар, якія заснаваны на пераносах са сферы ўспрымання ў іншыя сферы чалавечага вопыту (у тым ліку псіхалагічную сферу). Большасць вучоных называе такі тып пераносу **сінестэзіяй**. У скрываванні адчуванняў можна бачыць інтуітыўнае імкненне розуму ўспрымаць свет не дыскрэтна, як гэта робіць навука, але сінтэтычна, у яго адзінстве, бягучасці, у звязанасці і ўзаемазалежнасці яго элементаў, з улікам незлічонах аналогій і тоеснасцяў [1, с. 57].

Калі разгледзець метафарычныя пераносы ў рамках самой сферы ўспрымання*, то можна заўважыць агульную заканамернасць: пераходзячы ў сферу абазначэння іншага адчування, сінестэтычныя лексіка-семантычныя варыянты (далей – ЛСВ) страчаюць свае першапачатковыя семантычныя кампаненты і рэалізуюць адцягненыя колькасныя і якасныя значэнні, выражаючы адпаведна інтэнсіўнасць і ацэнку [2, с. 18]. Аднак нельга сказаць, што семантыка першасных ЛСВ цалкам замяняецца (напрыклад, нельга лічыць абсалютна адпаведнымі “слодыч”, “цяпло” і “святло пачуццяў”). Менавіта “высвечванне” адных і “зацямненне” другіх сем дапамагае ўсталёўваць сувязь паміж кагнітыўнымі структурамі мэты і крыніцы. Асаблівасцю большасці сінестэтычных полісемантаў псіхалагічнай сферы з’яўляецца тое, што яны называюць не прадметы (хаця з’яўляюцца субстантывамі), а якасці, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў.

Апісваючы механізмы метафарычных пераносаў у сферы “чалавек”, Ю. Абрэсян прадстаўляе чалавека як унутрана арганізаваную сістэму (фізічнае ўспрымання, фізіялагічныя станы, фізіялагічныя рэакцыі, фізічныя дзеянні, жаданні, мысленне і інтэлектуальную дзейнасць, эмоцыі і маўленне), дзе кожная наступная падструктура з’яўляецца больш складанай адносна папярэдняй, прычым крытэрыямі складанасці сістэм выступае колькасць лексічных і граматычных адзінак, якія яе абслугоўваюць, а таксама колькасць лексем адной сістэмы, што выкарыстоўваюцца для тлумачэння лексем больш складанай сістэмы (у артыкулах тлумачальных слоўнікаў) [3, с. 42 – 45].

Калі супаставіць зробленыя навукоўцамі высновы адносна падпарадкавання сістэмных адзінак у сферах “чалавек” і “фізічнае ўспрымання”, то можна сцвярджаць, што як словы лексічных груп з семантычным ядром “дотык” і “смак” могуць выкарыстоўвацца для

абазначэння слыхавых і зрокавых вобразаў, так і лексемы сістэмы “фізічнае ўспрымання” – для абазначэння фізічных дзеянняў, рэакцый, жаданняў і эмоцый, разумовай і маўленчай дзейнасці. Менавіта такія пераносы мы называем у дадзеным артыкуле сінестэзіяй.

Такім чынам, сінестэзія як прадуктыўная мадэль утварэння новых ЛСВ для наймення з’яў псіхічнага свету заснавана на метафарычных пераносах лексем з семантычнай падсістэмы “фізічнае ўспрымання” на назвы псіхічных станаў, рэакцый і г. д.

У чым асаблівасць метафарычных абазначэнняў псіхічных станаў і працэсаў лексэмамі сінестэтычнай сферы? У першую чаргу, у іх “адчувальнасці”: каб зрабіць інфармацыю аб пачуццях найбольш даступнай для разумення адрасатам, адрасант “апрадмечвае” адцягненыя паняцці, апелюючы да канкрэтных адчуванняў. Па-другое, сінестэтычныя ЛСВ амаль заўсёды выражаюць валентнасць (пазітыўнае або негатыўнае перажыванне) і інтэнсіўнасць псіхічных станаў.

У беларускай мове, адпаведна агульнаму закону метафарызацыі, існуе вялікая колькасць сінестэтычных абазначэнняў эмоцый, пачуццяў, паводзін чалавека. На аснове аналізу і сістэматызацыі узуальных полісемантаў намі былі вылучаны некалькі моўных метафарычных мадэляў, кожная з якіх прадстаўлена больш або менш багатым спісам полісемантаў, аб’яднаных агульнасцю крыніцы метафарызацыі і механізмам развіцця пераноснага значэння.

1. Тактыльныя якасці прадметаў → псіхічныя якасці чалавека. Тактыльныя вобразы (няроўнасць, падаглінасць, нацягнутасць, тонкасць, вастрыва, прытупленасць, лёгкасць, цяжкасць, скаванасць, скамянненне, цвёрдасць, чэрствасць, сухасць, мяккасць, размякласць, ліпкасць і інш.) ужываюцца для характарыстыкі знешняга праяўлення псіхічных станаў (у знешнім выглядзе, позірку, маўленні), а таксама якасці ці стану душы: *Не, брат Нязвычны, не раджу я табе быць такім, як я, разманым і падатлівым: ні да чаго не прывядзе гэта падатлівасць. Трэба быць цвёрдым (Ц. Гартны). Даўно не адчуваў Пракоп такой лёгкасці, такога спакою на душы, як цяпер (Я. Колас). Думы, роздумы, меркаванні і здагадкі адбілі Багдану сон, ахуталі прыкрай цяжкасцю душу (А. Кулакоўскі). Зандлер чакаў з нагрэзлівай скамянеласцю на твары (В. Быкаў). Але ж трэба і характар паказаць, і выявіць станоўчасць і цвёрдасць сваю (Я. Колас). Таня паказала зусім новы бок сваёй душы, чэрствасць няўдзячнага згаізму (М. Машара). З Ігнасеўымі словамі сухасць сплыла з твару [дзяўчыны] і гуллівая весыласць заіграла на ічоках (Р. Мурашка). Пры ўсёй мяккасці свае натуры, панна Ядвіга была гордая дзяўчына (Я. Колас).*

2. Тэмпературныя адчуванні → валентнасць і інтэнсіўнасць пачуццяў. Тэмпературныя полісеманты (холад, халоднасць, лютасць, цяпло, цеплыня, гарачыня, пал, жар і інш.) звычайна заснаваны на метафарызацыі семы “холад” у значэнні “адмоўныя ці неінтэнсіўныя пачуцці”, семы “цяпло” – у значэн-

* У сучасных даследаваннях разглядаюцца шэсць пачуццяў: зрок, слых, абаняне (нюх), смак, дотык і тэмпературныя адчуванні.

ні “станоўчыя пачуцці”, семы “гарачыня, напал” – у значэнні “інтэнсіўныя пачуцці”: *Сымон Ракуцька бачыў гэты холад на маладым твары невядомага падарожнага і пачаў траціць сваю ранейшую ажыўленасць* (К. Чорны). *Хлопчык адчуў халоднасць у... словах* [Азаркевіча] і, *зжмурыўшыся, адышоўся да сваёй калясачкі* (А. Якімовіч). *З лесу наказалася некалькі адзіночых аленяў. З’яўленне іх выклікала ў сямейнага аленя прыступ лютасці і гневу* (В. Вольскі). *Многа вёсен прайшло, / Я ж заўжды адчуваю / У сваім сэрцы цяпло / І любоў к свайму краю* (А. Астрэйка). *Нам не забыць навечна / Цудоўнай дружбы дні, / Сяброўскіх слоў сардэчных, / Сяброўскай цеплыні* (К. Кірэнка). *Пытанне, кінутае ў натоўп так проста і неспадзявана, ахаладзіла пал сялянскай злосці* (Я. Колас).

3. Смакавыя адчуванні → псіхічныя рэакцыі і ацэнка. Смакавыя вобразы (горкасць, горыч, солад, слодыч, саладжавасць, пікантнасць, прэснасць, ядавітасць і інш.) найчасцей выражаюць ацэнку чалавекам адчування або перажывання, выкліканага знешнім уздзеяннем: *Малая не магла ўседзець дома... пакуль не сплыла патроху горкасць з душы* (К. Чорны). *Апошні месяц Міця адчувае сябе роўным з сябрамі і ўдосталь п’е слодыч гэтага цудоўнага пачуцця* (І. Навуменка). *Сэрца захліпалася ад невядомае саладосці, шчымяла і ныла* (Р. Мурашка). *Печку Алесь недалюбліваў за саладжавасць усмешачкі і ляскаанне абцасамі, хоць гэта і вельмі тут прывідалося* (Я. Брыль).

4. Слыхавое ўспрыманне → рэфлексійныя перажыванні. Слыхавыя вобразы (водгук, водгулле, рэха, розгалас, рэзананс і інш.) пераважна ўжываюцца для апісання рэакцыі чалавека на пэўныя падзеі, прычым “тукавая насычанасць” зыходных значэнняў вызначае інтэнсіўнасць метафарычных ЛСВ: *Водгук на чужое гора жыў у... сэрцы* [Ядвісі] (Я. Колас). *Даўно ўжо юнацтва мінула, / А ўдзячнасць жыве у душы, / Водгуллем адгукнулася, / Прыстала, сказала: пішы* (В. Вітка). *Я веру, песень маіх кліч бунтарскі / Знаходзіць водгук будзе ў сэрцах братніх* (Я. Купала). *Полісеманты дадзенай сферы часта ўжываюцца ў публіцыстычным стылі, крытычных артыкулах: [Песня] сцявяджае народнасць героя, з’яўляючыся народным рэхам тых ідэй, якія сеяў у масах Каліноўскі* (У. Калеснік).

5. Абаняльныя адчуванні → эмацыянальная ацэнка. Нешматлікія полісеманты абаняльнай падгрупы (душок, смурод, глятворнасць, удушлівасць) абазначаюць ацэнку пачуццяў, якасцей чалавека з пункту гледжання маральнасці ці ўплыву на яго самаадчуванне: *Чакаеш, пакуль [збожжа] высыплецца? Ведаю я твой кулацкі душок!* (М. Лобан). *Што прайшло, таго не вернеш, і няма тут чаго каяцца. Добра ўжо і тое, што хоць пачулі смурод местачковага балота...* (Я. Колас).

6. Зрокавае ўспрыманне → якасць і інтэнсіўнасць перажыванняў. Зрокавыя полісеманты (цемната, цень, чарната, шэрасць, адбітак, глянец, водсвет, пробліск, прасвятленне, святло, бляск, ззянне, празрыстасць і інш.) маюць найбольш шырокі спектр метафарычных значэнняў, яны выражаюць станоўчую ці адмоўную эмацыянальную ацэнку перажыванняў, а таксама інтэнсіўнасць і характар праяўлення псіхічных станай і працэсаў: *І спектаклі – от яны куранёўскія спектаклі! Толькі ж і тут – рэлігія цёмнаю людской пакарысталася* (І. Мележ). *Непрыемныя, агідныя думкі, пачуцці...*

Ад успамінаў у душы [Лёні]... ажыла з новай сілай уся тая горкая, ганебная чарната, ад якой вось і ў родную хату не хочацца... (Я. Брыль). *Пан камендант цалкам разубіўся, і ўвесь яго глянец знік, як з мокрай курыцы* (М. Маішара). *[Буткевіч] убачыў у яе вачах водсвет таго захаплення, з якім яна [Гануся] заўсёды глядзела на яго* (У. Караткевіч). *Плылі думкі... І раптам прыйшло азарэнне і радасць* (У. Карпаў). *Але і праз густое сівае шчацінне відаць было, як на старым худым... [дзедавым] твары прабівалася святло радасці* (А. Якімовіч). *Дулеба паволі падняўся, і ў яго вачах Бязозін заўважыў сухі і раішчы бляск* (Г. Шчарбатаў).

Даволі часта, асабліва ў тэкстах мастацкай літаратуры, аўтары выкарыстоўваюць прыём нанізвання метафар, што спрыяе перадачы шырокай палітры пачуццяў чалавека. Такія ланцужкі – фокусы метафар – ствараюць адчувальную карціну складаных, часам супрацьлеглых, пачуццяў: *Андрэй навярнуўся да Людмілы. На яго твары былі скаванасць, халоднасць, але яны скоро саступілі месца вінаватасці* (Л. Арабей). *Хоць хуткі ад’езд Марынкі і яе незразумелая халоднасць пры расстанні пакінулі смутак і гаркоту ў сэрцы... , раздумваць аб гэтым, перажываць і пакутаваць проста не было часу* (Т. Хадкевіч). *Боль і горыч ад незаслужанай крыўды ахапілі сэрца старога, і ён, стоячы на скрыжаванні дарог, у думках звяртаецца да сына* (К. Хромчанка). *Нібы глыбіннае свячэнне, / Душы маўклівае агонь. / Усё зямное азначэнне – / Твая сяброўская далонь* (В. Вярба). *На дне душы была няяснасць* (П. Пестрак). *Толькі на ростані ўявілася яму [Ігнасю] цалкам уся шэрань будзёншчыны, з усімі сваімі цяжкасцямі і горам* (Р. Мурашка). *Панёс ён людзям песень дар – / Агонь душы і сэрца жар, / Панёс пяснярскай каляінай* (Я. Колас).

Такім чынам, сінестэтычныя метафары псіхалагічнага тыпу ствараюць прадуктыўную мадэль метафарызацыі, дзе малюнак працэнтных суадносін метафарычнай актыўнасці прыватных мадэляў наступны: самая шматлікая падгрупа – падгрупа зрокавых вобразаў (каля 40% ад усіх сінестэтычных субстантываў); другая па колькасці метафарычных ЛСВ – тактыльная сфера (25%); колькасць тэмпературных і смакавых полісемантаў знаходзіцца ў межах 13%, слыхавых – 10%; самая малаколькасная падгрупа – абаняльныя метафары (3%). Найбольшай семантычнай рухомасцю характарызуецца лексема семантычных пучкоў зрокавай і тактыльнай сферы, што тлумачыцца аб’ектыўнасцю гэтых пачуццяў для чалавека ў працэсе адлюстравання і пазнання свету.

Спіс літаратуры

1. Складарская, Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складарская. – 2-е изд. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2004. – 166 с. – С. 60 – 70.
2. Гак, В. Г. Метафора : универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языке и тексте / В. Г. Гак [и др.]. – М. : Наука, 1988. – С. 11 – 26.
3. Апресян, Ю. Д. Образ человека по данным языка : попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 37 – 67.

Вольга ШЫМАНСКАЯ,

аспірант кафедры сучаснай рускай мовы

Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Артыкул рэкамендаваны да друку кафедрай сучаснай рускай мовы БДПУ імя Максіма Танка.